

Неля ЛІСОВА,
заступник директора
Науково-дослідного інституту
Національної академії прокуратури України,
старший радник юстиції,
кандидат юридичних наук

СКЛАД ДІЯННЯ, ВЧИНЕНОГО В СТАНІ КРАЙНЬОЇ НЕОБХІДНОСТІ

Ключові слова: склад діяння; елементи; підстава; діяння; структура діяння; крайня необхідність.

Надання правової оцінки будь-якому діянню (бездіяльності) та визнання його правомірним або злочинним неможливе без аналізу складу цього діяння (внутрішньої структури). Склад злочину потрібно розглядати як сукупність закріплених у нормах законодавства про кримінальну відповідальність юридичних ознак (об'єктивних і суб'єктивних), які визначають суспільно небезпечне діяння як злочинне. Загальновідомо, що склад злочину структурно складається з чотирьох обов'язкових елементів: об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта, суб'єктивної сторони. Для констатації наявності складу злочину необхідне встановлення усіх чотирьох його елементів. Відсутність хоча б одного з них виключає склад злочину в цілому, а отже, і кримінальну відповідальність.

У свою чергу, поняття діяння, що виключає злочинність (правомірне діяння), також слід розглядати як сукупність закріплених у нормах законодавства юридичних ознак, які визначають це діяння (бездіяльність) незлочинним, хоча за зовнішніми ознаками воно подібне до злочину. Склад будь-якого правомірного діяння (необхідна оборона, крайня необхідність, діяння, пов'язане з ризиком та ін.) так само має складатись з обов'язкових елементів. Відсутність хоча б одного з них повинна виключати склад правомірного діяння та розглядатись або як вчинення злочину, або як заподіяння шкоди за інших обставин, що виключають злочинність діяння.

У науці кримінального права існують різні підходи до розгляду тієї чи іншої обставини, яка виключає злочинність діяння. Так, до проблем, пов'язаних зі змістом діяння, вчиненого в стані крайньої необхідності, звертались такі відомі дослідники, як Ю.В. Баулін, М.І. Бажанов, В.К. Грищук, П.С. Матишевський, В.В. Орехов, В.В. Сташис. Проте висловлені підходи не містять принципових розбіжностей. У будь-якому разі вчені наголошують на необхідності розгляду крайньої необхідності як сукупності двох елементів: підстави для такого діяння і власне вчинку.

Кожна обставина, що виключає злочинність діяння, має свою підставу. Правовою підставою виникнення стану крайньої необхідності у ч. 1 ст. 39 КК України є «... небезпека, що безпосередньо загрожує особі, правам цієї особи, інших осіб, суспільним інтересам чи інтересам держави». Отже, підставою крайньої необхідності, її першим елементом є небезпека, яка повинна відповідати певним вимогам для того, щоб надавати особі право на вчинення діяння з метою відвернення. Зазначені вимоги (ознаки) потребують детального аналізу.

Метою цієї статті є аналіз елементів діяння, вчиненого в стані крайньої необхідності, та побудова його структури.

У літературі часто акцентується увага не на ознаці «безпосередності», а на ознаках реальності (дійсності) та наявності, які прямо не зазначені у нормі закону. Так, П.С. Матишевський при аналізі умов правомірності

розглядає лише такі ознаки небезпеки, як її наявність, дійсність і невідворотність [1, 207]. В одному із підручників з кримінального права небезпека розглядається через ознаку наявності [2, 302].

Законодавчо закріплений термін «безпосередній» у словниках тлумачиться як такий, що «прямо настає після чогось, без проміжних ланок, учасників» [3, 410]. У цьому зв'язку постає запитання: чи може небезпека, що безпосередньо загрожує охоронюваним законом інтересам, не бути реальною і наявною? Так, з одного боку, вважається: акт крайньої необхідності може мати місце тільки за наявності небезпеки у даний конкретний момент часу, а не у той, що очікується у майбутньому [4, 77].

З другого боку, визнається: акт крайньої необхідності може мати місце і при небезпеці, яка ще не проявилась у даний час, але яка неминуче настане або її настання характеризується значним ступенем вірогідності. Обґрунтовуючи таку позицію, В.В. Орехов як приклад наводить ситуацію, коли обхідник залізничних колій виявляє на залізничному мосту автомобіль. Знаючи, що через декілька хвилин через цей міст згідно з розкладом руху потягів буде прямувати пасажирський потяг, скидає його у річку [5, 130]. Отже, підставою для виникнення стану крайньої необхідності може вважатись лише така небезпека заподіяння шкоди охоронюваним законом інтересам, яка не тільки існує реально, а й упродовж певного проміжку часу неминуче, без будь-яких додаткових чинників, інших втручань може перетворитись у дійсну шкоду зазначеним інтересам. Очевидно, саме у такий спосіб треба тлумачити ознаку «безпосередності» небезпеки, зазначену в ч. 1 ст. 39 КК України.

Однак ознаками наявності та реальності не вичерпуються вимоги до підстави крайньої необхідності. Ще однією ознакою доцільно вважати вимоги до об'єкта небезпеки. Звернемось до змісту ст. 39 КК України, в якій зазначено: «... для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави...», тобто об'єктом наявної і реальної небезпеки можуть бути будь-які інтереси: особисті права, інтереси суспільства чи держави.

Об'єкт тісно пов'язаний із об'єктивною стороною, виконання якої виражається у вчиненні діяння, спрямованого на заподіяння шкоди певному об'єкту. За крайньої необхідності об'єкти захисту завжди належать до об'єктів кримінально-правової охорони від певних злочинів. Саме тому і виникає питання про правомірність діяння, вчиненого в стані крайньої необхідності, оскільки його об'єктом виступають саме цінності, поставлені під охорону закону.

Не менш важливе значення при розгляді правової сторони підстави вчинення діяння в стані крайньої необхідності має джерело виникнення небезпеки. На думку більшості науковців, джерела виникнення небезпеки при крайній необхідності, наприклад, на відміну від необхідної оборони, можуть мати різноманітне походження, тому навести їх вичерпний перелік просто неможливо.

Разом із тим, у юридичній літературі їх прийнято розподіляти на такі групи: стихійні сили природи (наприклад, землетрус, повінь тощо); різні аварії промислового, техногенного та соціального характеру, які створюють небезпеку для життя або здоров'я людини, матеріальних цінностей; несправний стан техніки, певних механізмів, джерел підвищеної небезпеки; фізіологічні (голод, холод, пологи) та біологічні (спричинені певною хворобою) процеси, інші види непереборної сили; суспільно небезпечна поведінка особи, в тому числі неосудної або такої, яка не досягла віку кримінальної відповідальності, напад тварини тощо.

Відповідно до чинної редакції ст. 39 КК України «... не є злочином заподіяння шкоди... для усунення небезпеки... якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути...» Тому потребує тлумачення словосполучення «дана обстановка».

Вважаємо, підставою діяння в стані крайньої необхідності є така обстановка, яка свідчить про неможливість усунення небезпеки, що загрожує одним охоронюваним законом інтересам в даних умовах місця та часу без заподіяння шкоди іншим охоронюваним законом інтересам.

За своєю соціальною природою шкода, яка заподіюється в стані крайньої необхідності, є вимушеною. Отже, приймаючи рішення, суб'єкт повинен бути переконаний, що за певних обставин, у даному місці та

певний час для досягнення мети – усунення небезпеки, що загрожує одним охоронюваним законом інтересам, він вимушений заподіяти шкоду іншим охоронюваним законом інтересам, оскільки іншого шляху у нього немає. Особа, яка має можливість усунути небезпеку заподіяння шкоди відповідному охоронюваному законом інтересу, не заподіюючи при цьому шкоди іншому охоронюваному інтересу, повинна використати цю можливість. У стані крайньої необхідності «... заподіяна шкода взагалі може бути виправдана лише у тих випадках, коли вона є неминучою» [6, 87].

Таким чином, стан крайньої необхідності має свою правову та фактичну сторони. Правовою стороною підстави діяння, вчиненого в стані крайньої необхідності, потрібно вважати реальну і наявну (неминучу) небезпеку заподіяння (настання) шкоди охоронюваним законом інтересам, яка без будь-яких інших втручань може перетворитись у реальну шкоду для охоронюваних законом інтересів. Фактичною ж стороною підстави розглянутої обставини, що виключає злочинність діяння, є така обстановка, яка свідчить про неможливість усунення небезпеки, що загрожує одним охоронюваним законом інтересам в даних умовах місця та часу без заподіяння шкоди іншим охоронюваним законом інтересам.

Структура діяння, вчиненого в стані крайньої необхідності

ЕЛЕМЕНТИ		
Підстава		Діяння
Правова сторона	Фактична сторона	
наявність	місце	мета
реальність	час	мотив
об'єкт	обстановка	характер діяння
джерело		своєчасність
вимушеність		межі заподіяння шкоди

Таким чином, підставою вчинення діяння в стані крайньої необхідності є наявність реальної та неминучої небезпеки заподіяння (настання) шкоди одним охоронюваним законом інтересам в обстановці, яка свідчить про неможливість усунення цієї небезпеки в даних умовах місця та часу без заподіяння шкоди іншим охоронюваним законом інтересам.

На нашу думку, розгляд діяння як другого елементу структури крайньої необхідності слід проводити шляхом дослідження таких його ознак: мети, мотиву, характеру дій, своєчасності заподіяння шкоди, меж заподіяння шкоди.

Встановлення мети діяння, вчиненого в стані крайньої необхідності, має важливе значення. Насамперед тому, що в законі чітко не визначається мета зазначеного діяння, від тієї мети, яку прагне досягти суб'єкт, залежить обрання засобів, які мають бути використані суб'єктом, та наслідки їх використання. Якщо підставою виникнення стану крайньої необхідності є небезпека заподіяння шкоди інтересам особи, суспільства або держави, то мета діяння, вчиненого в цьому стані, – усунення такої небезпеки.

Мета тісно пов'язана з мотивом діяння. Однак поряд із метою у кримінально-правовій нормі, що регулює діяння, вчинене в стані крайньої необхідності, відсутня вказівка на мотив такого діяння. Мотив – це те, що збуджує і спрямовує діяльність людини. Мотив діяння, вчиненого в стані крайньої необхідності, залежить від багатьох факторів: по-перше, від характеру небезпеки, що загрожує певним охоронюваним законом інтересам; по-друге, від обстановки, в якій ця небезпека має бути усунена; по-третє, від місця та часу, за яких ця небезпека усувається. Наприклад, мотивом заподіяння шкоди певним охоронюваним законом інтересам при усуненні небезпеки, що загрожує життю особи, є відчуття жалю, при усуненні небезпеки, що загрожує державним інтересам, – почуття патріотизму.

Варто зазначити: мета та мотив діяння обумовлюють і характер дії, вчиненої в стані крайньої необхідності. В юридичній літературі загальноприйнятою вважається точка зору, що крайня необхідність припускає

лише активну поведінку суб'єкта, але характер дій в стані крайньої необхідності може проявлятися і у вигляді бездіяльності. Наприклад, у ст. 135 КК України передбачена кримінальна відповідальність за залишення без допомоги особи, яка перебуває у небезпечному для життя стані і позбавлена можливості вжити заходів до самозбереження через малолітство, старість, хворобу або внаслідок іншого безпорадного стану, якщо той, хто залишив без допомоги, був зобов'язаний піклуватися про цю особу і мав змогу надати їй допомогу, а також у разі, коли він сам поставив потерпілого в небезпечний для життя стан.

Об'єктивна сторона цього злочину полягає в бездіяльності у вигляді ненадання чи неналежного надання необхідної допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані і позбавлена можливості вжити заходів до самозбереження за наявності можливості надання такої допомоги. Відомий український вчений В.К. Грищук також зазначає, що крайня необхідність може виражатись як у діях, так і в бездіяльності (наприклад, колізія обов'язків – пожежники виїхали на гасіння іншого, більш важливого об'єкта) [7, 405].

Отже, для відповідальності за ст. 135 КК України обов'язковою ознакою є наявність можливості з боку винного надати допомогу особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані. Відповідальність з боку цієї особи виключається у разі відсутності такої можливості. Якщо надання допомоги пов'язане із ризиком для життя, то питання про відповідальність повинне вирішуватись за правилами про крайню необхідність.

При цьому потрібно враховувати, що для певної категорії громадян вказана допомога є правовим обов'язком, зумовленим їх професійним або службовим становищем (рятувальники, пожежники, працівники міліції). Тому з точки зору законодавчої техніки і з метою зручного правозастосування окреслене положення доцільно оформити у нормі про крайню необхідність, але не у загальній її частині, тобто у диспозиції ст. 39 КК України, як це зроблено у ст. 31 КК Литовської Республіки, а у вигляді примітки до неї у такій редакції: «Положення даної статті

не поширюються на діяння, вчинені особою, зобов'язаною у встановленому законом порядку застосовувати заходи з усунення або відвернення небезпеки, яка неминуче загрожує заподіянням шкоди охоронюваному законом інтересам, яка умисно ухилилася від виконання такого зобов'язання».

Наступною ознакою діяння, вчиненого в стані крайньої необхідності, є своєчасність заподіяння шкоди. Дії щодо усунення небезпеки повинні бути своєчасними, тобто відповідати у часі небезпеці, яка загрожує. Захист має розпочатись не раніше, ніж з'явиться загроза охоронюваному законом інтересам, та припинитись не пізніше, ніж ця небезпека зникне. При цьому немає значення, чи минула небезпека в силу об'єктивних причин, усунута безпосередньо особою, якій вона загрожувала, або будь-ким іншим. Шкода, заподіяна до або після, виходить за межі стану крайньої необхідності, і захист залежно від цього вважається передчасним або запізним, що і позбавляє його правомірності.

Другий елемент діяння, вчиненого в стані крайньої необхідності, це – межі заподіяння шкоди. Закон вимагає, щоб небезпека при крайній необхідності «... не могла бути усунута іншими засобами». Чи означає ця вимога, що обраний варіант заподіяння шкоди повинен бути єдино можливим? Вважаємо, що ні. Адже іншими засобами, без заподіяння шкоди, усунути небезпеку не можливо. При заподіянні шкоди в стані крайньої необхідності не виключена можливість багатоваріантності, обумовлена, зокрема, швидкістю прийняття рішення, складністю зіставлення всіх «можливих плюсів та мінусів» саме цього варіанта. Отже, обов'язковим наслідком дії в стані крайньої необхідності є заподіяння шкоди охоронюваному законом інтересам, які, як правило, не причетні до виникнення загрозованої небезпеки. Усвідомлення суб'єктом наявності правової і фактичної сторін підстави крайньої необхідності впливає на прийняття рішення суб'єкта вчинити діяння, наслідком якого є заподіяння шкоди певним охоронюваному законом інтересам, і залежно від наявності підстави та поставленої мети суб'єкт визначає межі заподіяної шкоди.

Таким чином, зміст діяння як другого елементу структури крайньої необхідності становлять такі ознаки, як мета, мотив, характер діяння, своєчасність заподіяння шкоди та межі заподіяння шкоди.

Підсумовуючи викладене, зауважимо: діяння, вчинене у стані крайньої необхід-

ності, складається з двох елементів: підстави та діяння, які, в свою чергу, мають певні ознаки. Відсутність хоча б одного з них повинна виключати склад правомірного діяння та розглядатись або як вчинення злочину, або як заподіяння шкоди за інших обставин, що виключають злочинність діяння.

Список використаних джерел:

1. Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина / Матишевський П.С. – К., 2001. – 352 с.
2. Кримінальне право України. Загальна частина: [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти] / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.; за ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К.–Х.: Юрінком Інтер; Право, 2001. – 416 с.
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка / под ред. проф. Н.Ю. Шведовой. – [14-е изд.]. – М.: Русский язык, 1982. – 816 с.
4. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. Расширенный уголовно-правовой анализ / под общ. ред. В.В. Мозякова. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Экзамен, 2003. – 880 с.
5. Орехов В.В. Необходимая оборона и иные обстоятельства, исключающие преступность деяния / Орехов В.В. – СПб: Юридический центр Пресс, 2003. – 217 с.
6. Кириченко В.Ф. Значение ошибки по советскому уголовному праву / Кириченко В.Ф. – М.: Юридическая литература, 1952. – 87 с.
7. Гришук В.К. Кримінальне право України. Загальна частина / Гришук В.К. – К.: Ін Юре, 2006. – 568 с.

Неля ЛІСОВА

СКЛАД ДІЯННЯ, ВЧИНЕНОГО В СТАНІ КРАЙНЬОЇ НЕОБХІДНОСТІ

Резюме

Розглядаються питання змісту діяння, вчиненого у стані крайньої необхідності, аналізується диспозиція ст. 39 КК України, підстави та характер дій особи, яка заподіює шкоду у стані крайньої необхідності. Запропоновано структуру діяння, вчиненого у стані крайньої необхідності, яка складається з таких елементів, як підстава та діяння.

Неля ЛЕСОВАЯ

СОСТАВ ДЕЯНИЯ, СОВЕРШЕННОГО В СОСТОЯНИИ КРАЙНЕЙ НЕОБХОДИМОСТИ

Резюме

Рассматриваются вопросы содержания деяния, совершенного в состоянии крайней необходимости, анализируется диспозиция ст. 39 УК Украины, основания и характер действий лица, причиняющего вред в состоянии крайней необходимости. Предложена структура деяния, совершенного в состоянии крайней необходимости, которая состоит из таких элементов, как основание и действие.

Nely LISOVA

CORPUS DELICTI OF ACTS COMMITTED IN EXTREME NECESSITY

Summary

The issues of content of an action committed in extreme necessity are considered in the article. The disposition of art. 39 of the Criminal Code of Ukraine as well as reason and nature of actions of individual who causes harm in extreme necessity are analyzed. The author suggests such action's structure which consists of two elements such as reason and act.